Charlotte Dommerholt

‘O Heere, de plage is dan alzoo in onze stad.’

Religie in dagboeken tijdens de cholera-epidemie van 1832 in Nederland

In 1832 brak er voor het eerst een cholera-epidemie uit in Nederland. Deze epidemie kostte aan ongeveer 20.000 mensen het leven.¹ In dagboeken geschreven rond deze periode komt de cholera-uitbraak dikwijls naar voren en bovendien regelmatig in connectie met religie, maar op wijzen die ver uit elkaar lijken te liggen.

Inleiding

Misselijkheid, braken en zware diarree met acute uitdroging tot gevolg, leidden er dikwijls toe dat patiënten binnen enkele uren tot dagen een vreselijke dood stierven.² Toen cholera Nederland voor het eerst trof in 1832, was onbekend wat de ziekte veroorzaakte en hoe deze bestreden moest worden. Pas in 1883 zou door de Duitse arts Robert Koch de bacterie ontdekt worden die de ziekte veroorzaakte. Deze bacterie werd voornamelijk verspreid door middel van vervuild water, zoals vieze grachten en sloten. Daarom speelde hygiëne later een grote rol in de bestrijding van cholera.³

Verschillende Nederlanders hebben in dagboeken deze periode van de eerste cholera-epidemie beschreven. Voor dit onderzoek is het dagboek van de Amsterdamse handelaar en voorman van het Réveil, Willem de Clercq (1795-1844) gebruikt. Ook is gebruikgemaakt van het dagboek van Hanna da Costa-Belmonte (1800-1867), vrouw van Isaac da Costa die tevens voorman van het Réveil was. Tevens is het dagboek van de Friese onderwijzer en boer Doeke Wijgers Hellema (1766-1856) geraadpleegd. Ook wordt het dagboek van politicus en kunstverzamelaar Adriaan van der Willigen (1766-1841) aangehaald.⁴ Dagboeken geven een zeer persoonlijke inblik in de manier waarop ziekte beschreven werd, hoe in het dagelijks leven met ziekte werd omgegaan en welke factoren hierbij een rol speelden. De Britse historicus Roy

Porter benoemt dagboeken als een belangrijke bron om meer te leren over de ziektebeleving vanuit het perspectief van de patiënt, of in dit geval: inwoners van steden en dorpen waar mensen getroffen werden door cholera. Lange tijd werd er namelijk vooral gekeken naar nieuwe medische uitvindingen en bevindingen van bekende artsen, waardoor de stem van de bevolking naar de achtergrond verdween.⁵

Houvast

In tijden van onzekerheid zoeken mensen in het bijzonder naar houvast. Toen in 1832 cholera uitbrak in Nederland, zagen predikanten dat hun kerken voller zaten dan voor de epidemie. Speciale bidstonden werden georganiseerd en er werden kerkdiensten belegd om aandacht te schenken aan het juk waaronder het land gebukt ging.⁶ Religie heeft dus een belangrijke functie gehad in de manier waarop omgegaan werd met deze cholera-uitbraak.

Religie en omgang met ziekte hebben eeuwenlang een zeer nauwe band gehad. De gedachte dat ziekte voortkomt uit een biologisch proces is een relatief jonge gedachte. Eeuwen geleden werd ziekte binnen het paganisme beschouwd als een slechte geest die het lichaam was binnengedrongen of als magie.⁷ Een gangbare gedachtegang binnen het christendom was lange tijd dat ziekte voortkwam uit het zondig handelen van de mens, maar bovendien dat ziekte de mens tot inkeer kon brengen en hij zich daardoor wederom tot God zou gaan wenden. Genezing kon dan ook alleen plaatsvinden door geloof.⁸ Geloof was dus een zeer belangrijk handvat op weg naar genezing. Deze insteek brengt wel de riskante veronderstelling met zich mee dat wanneer genezing uitbleef, de desbetreffende patiënt niet gelovig genoeg was.

Met de opkomst van de hygiënisten – een groepering bestaande uit onder andere artsen, ingenieurs en onderwijzers - in de eerste helft van de negentiende eeuw kwam de roep om meer wetenschappelijk onderzoek op medisch gebied.⁹ De inspanningen van de hygiënisten hebben een grote invloed gehad op de ontwikkeling van de medische wereld zoals wij die vandaag de dag kennen. Ondanks dat ziekte vanaf dit moment minder werd verbonden aan hogere machten en meer aan biologische factoren, betekende dit niet dat de connectie tussen religie en ziekte hiermee verleden tijd was. Dit blijkt wel uit de manier waarop handelaar en voorman van het Réveil, Willem de Clercq, religie integreerde in de passages die hij in zijn dagboeken schreef.

Beschrijvingen van religie in dagboeken

De Clercq berichtte al in 1830 voor het eerst over cholera, toen de ziekte om zich heensloeg in St. Petersburg. Ook in deze passages valt op dat hij God hierbij nauw betreft. Op 23 oktober van dat jaar noteerde hij het volgende: 'Ontrustende berigten worden er over de uitbreiding der Cholera Morbus verbreid. God beware ons!'¹⁰ De Clercq beschreef hoe cholera Nederland naderde en hoe hard de ziekte in andere landen om zich heensloeg. Kenmerkend voor zijn schrijfstijl was de aanzienlijke plaats die zijn geloofsleven hierbinnen innam. Dit kwam niet alleen naar voren in tijden van nood, zoals tijdens de cholera-epidemie, maar ook in de notaties die hij maakte over het alledaagse gezinsleven.

Beschrijvingen van religie mogen echter niet over één kam geschoren worden. In de onderzochte dagboeken komt religie niet eenduidig naar voren. Dit heeft onder andere te maken met de reden waarom deze dagboeken geschreven zijn. De Franse professor Philippe Lejeune onderscheidde verschillende redenen om een dagboek te beginnen. Soms werden ze geschreven om het leven te overdenken of simpelweg om gebeurtenissen niet te vergeten. Ook werden dagboeken gebruikt door mensen om zichzelf te uiten.¹¹ Deze redenen kunnen bijdragen aan de wijze waarop er over ziekte of religie geschreven werd. Ook heeft het te maken met de al dan niet bewuste keuzes die de auteur maakte over wat hij wel en niet opschreef.¹² Hoe zaken genoteerd werden, heeft tevens te maken met de emotie die de auteur voelde bij de ervaren gebeurtenissen die hij beschreef.¹³

Een voorbeeld hiervan is het dagboek van de Friese boer en onderwijzer Doeke Wijgers Hellema, die de cholera-epidemie meemaakte vanuit Wirdum, een klein dorpje onder de rook van Leeuwarden. In de eerste maanden woedde cholera vooral in West-Nederland, maar in Friesland arriveerde cholera pas enkele tijd later. Hellema moest informatie over cholera in de beginmaanden voornamelijk halen uit kranten die hij onder ogen kreeg. Verder moest hij het doen met geruchten die de ronde deden. Waar De Clercq al vroeg gehele passages wijdde aan cholera en dit verbond met zijn geloofsovertuiging, deed Hellema dit in mindere mate. Hij besteedde meer aandacht aan de gang van zaken op de boerderij. Vanaf het moment dat cholera zich verder verspreidde in Nederland en ook het noorden naderde, kwam de geloofsovertuiging van Hellema duidelijker naar voren en was tevens de verschrikking die hij voelde ten overstaan van de ziekte beter waar te nemen in zijn schrijven. De manier van schrijven over cholera zoals

Hellema dit in de beginperiode van de epidemie optekende, komt naar voren in onderstaande passage, waarin boerderijzaken en de naderende epidemie met elkaar verbonden werden.

De boter en kaas zakken in prijs, ten gevolge waarschijnlijk door de heerschende Aziatische in Engeland bestaande beletzelen; tot hier toe heeft men nog niet gehoord, dat er behalven de tevoren genoemde plaatzen de Cholera in ons vaderland zich verder heeft verbreid, als alleen dat de Citadel te Antwerpen, alleen een enkeld perzoon, daar van zoude genezen zijn, zonder dat er meer gevallen zouden bestaan.¹⁴

Beschrijvingen van cholera en de mate waarin dit wordt verbonden aan religie kunnen dus verschillen, maar ook de manier waarop religie wordt beschreven is niet eenduidig.

Baken van troost en hoop

Wanneer religie in connectie met cholera beter onder de loep wordt genomen, dan komen er verschillende dingen naar voren. Er zou zelfs gesproken kunnen worden van zeer uit elkaar liggende opvattingen. Ten eerste komt de troost en de hoop die het geloof in God met zich meebracht naar voren. De onzekere situatie zorgde ervoor dat kerken weer gevuld waren, maar het zorgde ook voor een dieper besef van de afhankelijkheid van de mens en het gebrek van controle die de mens had over zijn eigen leven. De Clercq verwoordde dit als volgt: 'Mogten wij leven als in het aangezicht Gods, in stilte in overgegevenheid, wachtend op den Heere.'¹⁵ Dit is een punt dat hij vaker aansneed, namelijk dat het enige wat de mens kon doen, het zoeken naar Gods hulp was en aanvaardden dat Hij de Enige was die de mensheid kon bijstaan en redden. Dit zorgde er ook voor dat De Clercq vreugde kon vinden in hele moeilijke situaties. Toen hij hoorde van een christen die in het geloof was overleden aan cholera, vond hij hier toch blijdschap in, omdat deze man tot op het laatst getuigde van zijn geloof.¹⁶ Ondanks de troost en de hoop die De Clercq vond in zijn geloof, betekende dit niet dat hij geen verdriet kende. Ook hij zag de toekomst op momenten somber in, maar hij twijfelde niet aan zijn levensovertuiging.

Toen Hellema schreef over de dood van de smid te Wijtgaard, die stierf aan cholera en een groot gezin in een hopeloze situatie achterliet, kwam religie niet ter sprake. Hij lijkt het genoteerd te hebben als één van de vele gebeurtenissen in zijn leven.¹⁷ De wijze waarop Hellema over deze situatie

schreef, staat in contrast tot de wijze waarop Hanna da Costa-Belmonte schreef over cholera. De weinige passages die zij wijdde aan de ziekte, zijn doordrenkt van vertrouwen in God, zoals blijkt uit de volgende passage:

De 14de augustus 1832 brak de cholera alhier in Amsterdam uit. O Heere, de plage is dan alzoo in onze stad. Och, voorzie in alles. Deze onze hope is op U, Gij wachter Israëls, die niet en slaapt noch sluimert. Bewaard degene die op U betrouwen. Geeft aan de ziele Uwer dienstmaagd kalmte en rust en wat haar ook moge overkomen, geef mij met geloof de toekomst tegemoet te zien, wetende dat voor degene die door Uw dienstbaar bloed gekocht zijn, Heere Jesus Christus, de dood geene verschrikkinge meer is. O almachtige God gehoed dit gansche huis en deszelfs bewoners met alle degene die U liefhebben in onverderfelijkheid.¹⁸

Dit is een beeld dat in haar gehele dagboek naar voren komt. Da Costa maakte veel mee in haar leven, zoals het verlies van een groot aantal van haar kinderen, maar haar geloof bleef sterk. Zoals uit bovenstaande passage blijkt, was Da Costa oprecht bezorgd, maar wendde zij die bezorgdheid en vrees af op God. Deze tekst lijkt zelfs op een gebed. Da Costa liet echter nog een andere opvatting zien over de relatie tussen God en cholera, namelijk het idee van een God die de wereld wilde straffen door cholera naar de aarde te zenden.

Een straffende God

Geloof in God zorgde niet alleen voor gevoelens van hoop. De andere kant was dat God alles in de wereld in Zijn Hand had en Hij om die reden de mensheid kon straffen voor haar slechte daden. Redenerend vanuit deze opvatting betekende dit dat God cholera naar de wereld gestuurd kon hebben vanwege de zonde van de mensheid. In 1832 was er sprake van veel sociale onrust in Europa. De komst van cholera verergerde de situatie alleen maar. Willem de Clercq benadrukte de onrusten in Frankrijk waar opstanden waren ontstaan na het overlijden van een belangrijke generaal. Tevens overleed de Franse premier aan cholera.¹⁹ Ook deden in Parijs de geruchten de ronde dat artsen waterputten vergiftigden om inwoners op die manier cholera op te laten lopen, waarna deze artsen hun lichamen zouden stelen voor medische proeven. Dit vergrootte de paniek onder de bevolking alleen maar en zorgde voor veel wantrouwen jegens artsen en hospitalen.²⁰ Bovendien werd gedacht dat het feit dat cholera zo hard om zich heensloeg

te maken had met de leefstijl van de wereldbevolking. Leefden mensen naar Gods wil? Of dwaalden zij steeds verder van Hem af? En had wie ziek werd het kwaad over zichzelf afgeroepen?²¹ In dit licht wordt cholera niet beschouwd als een ziekte die veroorzaakt wordt door aardse factoren, namelijk slechte hygiëne, maar door een hogere macht. Vanuit dit perspectief kan cholera een extra dimensie van angst veroorzaken, want welk mens is goed genoeg om gespaard te blijven wanneer elk mens zonde begaat? Deze opvatting kan ook de bestaande gevoelens van onzekerheid en verdriet versterken. Hanna da Costa schreef hier het volgende over:

De hand des Heeren was dan ook reeds over ons, en, mocht[en] wij maar met geheel ons hart gevoelen, zoo recht van noodighlijk. Zouden wij het nog durven ontkennen dat koningen en volkeren in diepe zonde liggen, en nog zulk eene verharding? Och Heere, mochte Gij toch in het hart des konings werken opdat hij met kracht aandringe en bevelen een boet- en bededag.²²

Da Costa liet in deze passage ook het belang van bezinning doorschijnen. Volgens deze redenatie strafte God dus niet per definitie de wereldbevolking vanwege de zonde die zij de aarde inbracht. Het uitbreken van de cholera kon mensen laten nadenken over de manier waarop zij leefden en kon hen mogelijk tot inkeer brengen. Door cholera op deze manier te benaderen, is er binnen deze opstelling ook plek voor hoop. De opvattingen van hoop en straf kunnen dus naast elkaar bestaan en bovendien door elkaar lopen, zoals blijkt uit de passages die Da Costa schreef. Dit blijkt ook uit de passage die De Clercq in 1830 noteerde waarin hij schreef over cholera als Gods oordeel, terwijl hij zoals eerder gesteld ook schreef over de hoop die hij uit zijn geloof haalde in tijden van cholera. 'De Cholera morbus woedt in Rusland. In Engeland gebruikt men ook oproer en brandstichting. De oordeelen Gods zijn over de aarde. Mogt ik dat ieder oogenblik bekennen in mijn hart dat nog zoo dikwijls onoprecht is.'²³

Het zou echter een misvatting zijn dat iedereen in de negentiende eeuw er een christelijke geloofsovertuiging op na hield en zich aansloot bij één of beide bovenstaande ideeën. Politicus en kunstverzamelaar Adriaan van der Willigen woonde tijdens de cholera-epidemie van 1832 in Haarlem. Hij had zich op jonge leeftijd van het christelijk geloof afgekeerd en hij interesseerde zich met name in het gedachtegoed van de Verlichting.²⁴ In tegenstelling tot de andere auteurs verklaarde Van der Willigen de komst van cholera door puur aardse factoren. Hij dacht dat cholera misschien wel verspreid kon worden doordat in veel stadswijken mensen dicht op elkaar woonden. Daarnaast

zou matigheid in alles een manier zijn om geen cholera op te lopen.²⁵ Toen de ziekte Nederland bereikte in juni 1832, uitte hij zijn verbazing over de manier waarop mensen om zich heen erop reageerden: ‘De vrees voor de ziekte doet zich nu overal meer en meer op eene angstvallige wijze kennen, zelfs bij bedaarde en verstandige lieden, iets dat mij enigszins verwonderde, dewijl [men] het onheil sedert lang toch duidelijk voorzien heeft.’²⁶ Toen cholera opdook in de buurt van de woonplaats van zijn neef werd ook Van der Willigen enigszins bezorgd over diens gezondheid, maar zowel Van der Willigen als zijn neef bleven gespaard.²⁷

Conclusie

Gesteld kan worden dat in de onderzochte dagboeken een tweedeling is op te merken wanneer geschreven wordt over de cholera-epidemie van 1832. Aan de ene kant bood het geloof hoop en houvast, maar aan de andere kant bracht het angst voort; zou God cholera naar de wereld gestuurd hebben om de mensheid te straffen voor haar zonden? Tegelijkertijd kan ook worden gesteld dat de ene opvatting de andere niet uitsluit.

De laatste opvatting is in de eenentwintigste eeuw een minder gangbare opvatting geworden, maar het draagt componenten met zich mee die in het huidige tijdperk ook weer opspelen. De corona-crisis van 2020 heeft niet alleen de wereld voor enige tijd stilgezet, maar ons tevens stil doen staan bij de manier waarop wij als mensheid met de wereld omgaan. Waar in tijden van cholera met name gedoeld werd op sociale onrust en revolutionaire gedachten die de kop opstaken, zou in deze tijd gedacht kunnen worden aan klimaatverandering, oorlogen en vluchtelingenstromen. Bezinning. Een zeer waardevolle component die ons in tijden waarin alles anders lijkt te gaan dan we gehoopt hadden, stilzet en ons na laat denken over hoe het in de toekomst beter moet.

Noten

1. E.S. Houwaart, *De hygiënisten: artsen, staat & volksgezondheid in Nederland, 1840 – 1890* (Groningen: Historische Uitgeverij, 1991), 303.
2. P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910* (Zutphen: De Walburg Pers, 1990), 9.
3. Houwaart, 152-153.

4. Willem de Clercq, “Dagboeken 1811-1844,” In het bezit van Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, Réveil Archief: Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Digitaal geraadpleegd op 29 juni 2019. <https://bit.ly/2lIn0IZ>; Hanna da Costa-Belmonte en O.W. Dubois, *Dagboekje van Hanna da Costa-Belmonte* (Heerenveen: Uitgeverij Groen, 2000); Doeke Wijgers Hellema “De dagboeken van Doeke Wijgers Hellema, periode 1821-1856.” Geraadpleegd op 1 mei 2020 via www.erfgoed-fundaasje.nl; A. van der Willigen, Lia van der Heijden en J.G.M. Sanders, *De levensloop van Adriaan van der Willigen (1766-1841): een autobiografie uit een tijdperk van overgang* (Hilversum: Verloren, 2010).
5. Roy Porter, “The Patient’s View: Doing Medical History from Below,” *Theory and Society* 14, no. 2 (maart 1985), 176-182.
6. Christopher Hamlin, *Cholera: The Biography* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 74-78.
7. Henry E. Sigerist, *Civilization and Disease* (Cornell University Press, 2018), 131-134.
8. Sigerist, 139-144.
9. Houwaart, 17-22.
10. De Clercq, “23 oktober 1830,” Deel XVII, 369.
11. Philippe Lejeune en Victoria A. Lodewick, “How Do Diaries End?,” *Biography* 24, no. 1 (2001), 105-108.
12. Sidonie Smith en Julia Watson, “A Tool Kit: Twenty-four Strategies for Reading Live Narratives,” in *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Live Narratives* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010), 235-236.
13. Susan J. Matt en Peter N. Stearns, *Doing Emotions History* (Champaign: University of Illinois Press, 2014), 3-8.
14. Hellema, 44. Hierbij wordt de paginanummering aangehouden, zoals die ook te vinden is in het getranscribeerde document.
15. De Clercq, “13 augustus 1832,” Deel XIX, 135.
16. De Clercq, “24 juli 1833,” Deel XX, 140.
17. Hellema, 267.
18. Da Costa-Belmonte en Dubois, 97.
19. De Clercq, “21 mei 1832,” Deel XIX, 295.
20. De Clercq, “8 april 1832,” Deel XIX, 67.
21. Sigerist, 131-134, 139-144.
22. Da Costa-Belmonte en Dubois, 94-95.
23. De Clercq, “9 en 10 november 1830,” Deel XVII, 410.
24. Van der Willigen, Van der Heijden en Sanders, 679.
25. Van der Willigen, Van der Heijden en Sanders, 38-40.
26. Van der Willigen, Van der Heijden en Sanders, 635.
27. Van der Willigen, Van der Heijden en Sanders, 636, 645, 647.